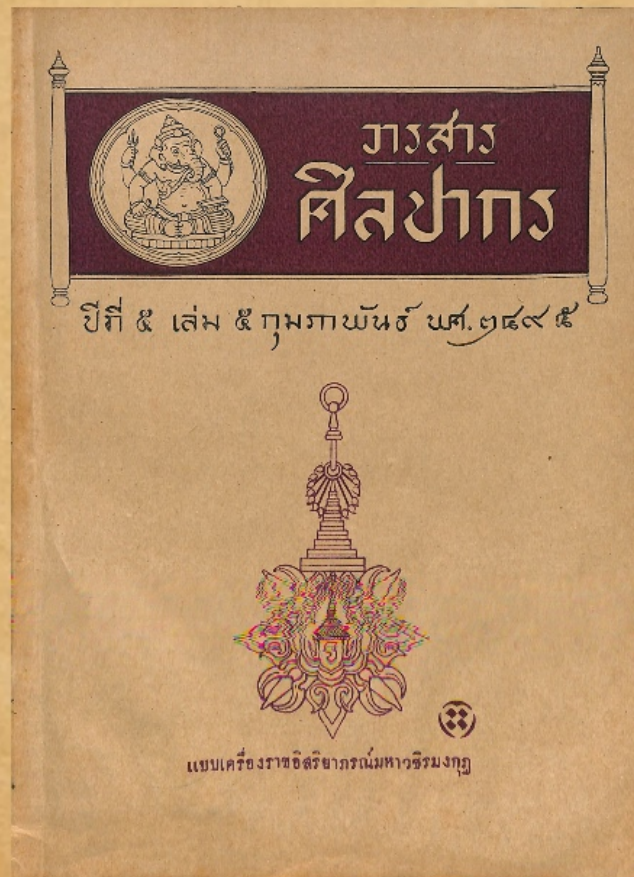

รวมบทความที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับภาคใต้
และ
ความรู้เกี่ยวกับงานจดหมายเหตุ
จาก
วารสารศิลปากร ปีที่ ๕ เล่ม ๕

รวบรวมโดย
หอจดหมายเหตุแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ
สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ สงขลา
กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม

งานสร้าง ศิลาจารึก

ปีที่ ๕ เล่ม ๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๔๕

แบบเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาวชิรมงกุฏ

สารบัญ

ปีที่ ๕ เล่ม ๕

กุมภาพันธ์

พ.ศ. ๒๔๙๕

สารบัญเล่มนี้ จัดพิมพ์ขึ้นเพื่อแจกจ่ายแก่บรรณารักษ์ และผู้ที่สนใจในสาขานี้ หน้า ๑

วรรณคดี และ ศิลป

นิทานกลอนเรื่อง "สุริยพันธุ์" ตอน ๘ ...	หลวงดิชิตปรีชา (คุ้ม)	» ๓๕
ความเป็นมาของโขน	ฉนิศ อยู่โพธิ์	» ๔๐
บันทึกย่อประวัติทั่วไปของศิลปปะคำอันอินเดียและตะวันออกไกล ...	ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล	» ๕๓

โบราณคดี และ ประวัติศาสตร์

การสำรวจของโบราณในเมืองไทย	พ.ท. หลวงภณสิทธิ์พิชัย	» ๖๗
เรื่องไทยและกรุงสุโขทัย	ประภาศิริ	» ๗๓
หนังสือที่แต่งในสมัยต่างๆ		» ๗๘

สารนิพนธ์

อธิบายเรื่องเมืองตะกั่วป่า

ตอนที่ ๖ ว่าด้วยบำรุงหัวเมืองฝ่ายตะวันตกชั้นหลัง

๓๘. เรื่องคอนทจระกาดวน เกือบด้วยพระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบ ฤณ ระนอง) มาก จะเล่าเรื่องประวัติพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ๑ เดื่ยก่อน พระยารัษฎา นุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบ ฤณ ระนอง) เกิดที่เมืองระนอง เป็นลูกชายคนเล็กของพระยา ดำรงสุจริต ๑ (คอซู่เจียง ฤณ ระนอง) ต่างมารดากับพระยาดำรงสุจริต ๑ (คอซิมก้อง) พระยาจุฬาราชโกศากร (คอซิมเต็ก) และพระยาอัยยวงศคตทศรักษา (คอซิมขิม) ซึ่งเกิดที่ เมืองพังงาทาง ๓ คน แต่มารดาเป็นไทยเหมือนกัน เมื่อรุ่นหนุ่มบิดาตั้งไปศึกษา ณ เมืองเอ้หมิง ในประเทศจีนลี้กสองสามปี กลับมาเมื่อบิดาถึงอนิจกรรม พระยาดำรงสุจริต ๑ (คอซิมก้อง) พชาย จึงนำถวายตัวทำราชการ (พวก ฤณ ระนอง มักพากันไปแะที่โรงทหารมหาดเล็กเมื่อ หม่อมฉันเป็นผู้บังคับการเนื่อง ๆ หม่อมฉันจึงได้รู้จักกับพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ๑ มาแต่ ครองหน) เมื่อถวายตัวแล้วได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นท หดวงบริรักษ์ ไทหวัดดี ตำแหน่ง ผู้ช่วยราชการเมืองระนอง ต่อมาเมื่อโปรด ๑ เดือนพระยาอัยยวงศคตทศรักษา (คันทิมจิง) เป็นพระยาอนุฤทธยามกิจ จึงโปรด ๑ ให้หลวงบริรักษ์ ไทหวัดดี เดือนชนเป็นพระอัยยวงศคตทศ รักษา ตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองกระบรี เพราะท้องที่ติดต่อกับเมืองระนอง

เมื่อ ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๔) สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ตั้งเจ้ายะราชอาณาเขต ฝ่ายตะวันตก ได้ตั้งข้ามแหลมมลายูจากเมืองชุมพรไปตั้งเรือที่เมืองกระบรี ได้ทอดพระเนตร เห็นความสามารถของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ๑ เป็นครั้งแรก ด้วยเดิมเมืองกระบรีเป็นแต่ หมู่บ้าน ตั้งอยู่ ณ ตำบลปากจนอนเบนทเชิงเขา ถ้านาตรงที่ตั้งเมืองนั้นเป็นคดองแคบ ไข้ได้ แดเรือขนาดย่อม พอพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ๑ ได้เป็นผู้ว่าราชการเมืองกระบรี ก็กดยายเมือง

ลงไปคงตามตนาเกิดอ อันเบนทราบ อาจโก้นสร้างทำไว้นาได้มาก และอยู่ตอนนาดกขงเรือ
บรรทุกดินค้ำขนาดใหญ่อาจชนไปถึงได้ ไซ้แต่เท่านั้น พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ ไปเอาแบบฝรั่ง
มาสร้างบริเวณเมือง ทำถนนหนทางมีเรือนทพกพนกงานปกครอง กับทงศาลาดกตาง ศาลชำระ
ความ โรงโปตศ และเรือนจำ ปลุกเรียงรายดูเป็นสง่า แต่ดจนเป็นเรือนหลังคาจากเครื่องไม้
กระยาเลย ทำได้โดยไม่สิ้นเปลือง ส้มเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทอดพระเนตรเห็นก็โปรด ตรัสชม
ว่าพระอัยยงค ๖ มอปลินดีในการบำรุงบ้านเมือง ในเทยจนนเมือเสด็จไปถึงเมืองตรัง ซึ่งพระยา
บริรักษ์ภูธร (เอี่ยม ณ นคร น้องเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี หนพ้อม) เป็นผู้ว่าราชการเมือง
ทอดพระเนตรเห็นเมืองตรังไม่มีการทำนบำรุงอย่างไร และทรงทราบว่ามีโจรผู้ร้ายชุกชุม ทรง
ปรารภว่าเมืองตรังก็เป็นเมืองใหญ่อนทดินอุดมดี ถ้าผู้ว่าราชการเมืองซึ่งทรงความสามารถ
จัดการทำนบำรุงให้สมสมัย ก็ะรุ่งเรืองได้มาก ทรงพระราชดำริว่าน่าจะย้ายพระอัยยงค ๖
จากเมืองกระบืออนเป็นแต่เมืองนอย ให้ไปเป็นผู้ว่าราชการเมืองตรัง มรับสั่งให้ตามตัวเอง
ซึ่งตามเสด็จไปในกระบวนด้วย พระอัยยงค ๖ ให้กราบบังคมทูลว่าจะโปรดฯ ให้ไปว่าราชการ
เมืองตรังก็ไม่รังเกียจ แต่ว่าการทำนบำรุงบ้านเมืองจำตอ้งมีทุนสำหรับทำการ ถ้าโปรดฯ
ให้พระอัยยงค ๖ ยืมเงินหลวงทำทุนสัก ๕๐,๐๐๐ บาท และโปรดฯ ให้ผูกภาษีเมืองตรัง
เหมือนอย่างเคยให้ผู้ว่าราชการเมืองตะกั่วป่าและเมืองพังงาผูกมาแต่ก่อน พอได้กำไรผ่อนใช้
เงินทุนที่ยืมและจ่ายใช้ในการบำรุงบ้านเมืองต่อไป พระอัยยงค ๖ จะรับจัดการบำรุงเมืองตรัง
ตามพระราชประสงค์ ก็โปรดฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต และพระราชทานสัญญาบัตร
เลื่อนชนเป็นพระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี ตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองตรังแต่นั้นมา

๑๘. เมืองตรังในสมัยนั้นทางไปมากับกรุงเทพ ฯ ยังลำบากมาก จึงไม่มีใครได้ไปเห็น
ว่าพระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ จัดการบ้านเมืองอย่างไร รู้แต่ว่าส่งเงินหลวงไม่คงคาง จนเมื่อรวม
หัวเมืองทงปวงมาขึ้นกระทรวงมหาดไทยแล้ว หม่อมฉันจึงได้ไปตรวจราชการถึงเมืองตรัง ต้อง
ขช้างเดินบกไปจากเมืองนครศรีธรรมราชหลายวันจึงไปถึงเมืองตรัง พอไปเห็นก็ประหลาดใจ
ด้วยบ้านเมืองเจริญแปลกตกว่าได้เคยเห็นเมื่อไปตามเสด็จมาก เมื่อได้ถามถึงการต่าง ๆ ที่
พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ จัด ก็ยังประหลาดใจในความสามารถฉลาดเฉลียวของพระยารัษฎา
านุประดิษฐ์ฯ พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ ทรงคุณคุณเป็นขอคำคุณทูลจากเดอกเอาแบบแผนทศ
ทงของไทย ของฝรั่ง และของจีน มาประกอบกับอธิบายใช้ทุนน้อยทำการให้สำเร็จประโยชน์
ได้มาก จะยกแต่บางเรื่องมาเล่าพอเป็นอุทาหรณ์ เช่นเมื่อแรกไปเทยจนงเมือง เวลาดตรวจท้องที่

บอกกำนันนายตำบลต่าง ๆ ว่าตัวพระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ เองชอบกินไข่ไก่ ให้ตั้งราษฎร
ในตำบลนั้นบ้านหนึ่งให้เลี้ยงไก่ตัวผู้ ๑ ตัวเมีย ๔ ตัว สำหรับให้เกิดไข่ เรียกเมื่อใดก็ได้เสมอ
พวกราษฎรเคยกลัวเจ้าเมืองมาแต่ก่อนก็กระทำตาม พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ แกล้งเรียกไข่ไก่
ตำบลละครึ่งหนึ่งต้องครึ่งพอเบ่งกรียา แกล้งให้กำนันบอกราษฎรว่าไข่ไก่มีมากเกินต้องการ
แล้วให้ราษฎรพักไข่เป็นตัวไก่ขายเขาเกิด ก็เกิดมีไก่มากจนในเมืองตรัง พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ
ไปชวนพวกพ่อค้าที่เมืองบึง ให้เอาเรือไฟไปซื้อขายสินค้าที่เมืองตรัง ก็เกิดการค้าขายไก่ ยัง
เป็นสินค้าใหญ่อย่างหนึ่งของเมืองตรังอยู่จนทุกวันนี้ และยังมด้นคานเกิดจนด้วยอุปบายบังคับ
ของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ ก็อีกหลายอย่าง นอกจากบำรุงสินค้า พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ
ชอบทำถนนเบ็ดที่สองข้างให้เป็นท่าแลกเปลี่ยนการค้า แล้วชวนคนต่างเมืองมาจับพวกจันทน์ขาวบึงให้
มาจอบที่ลงทุนทำเรือกล่นไวนา ชาวเมืองตรังเองถ้าใครคงหน้าท่ามาหาเงินจริง ๆ ก็ดัดหย่อน
การกระเกณฑ์ เรียกใช้แต่คนอยู่เปล่า ๆ หรือทักมาหาเงินอย่างเกียจคร้าน วิชาดัดหย่อนของ
พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ ก็แปลก เพราะในขณะนั้นยังไม่เคยมีในกระทรวงโยธาธิการ
ลงไปช่วย พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ ต้องเป็นเอเยนซีเอง แลเร่เร่ดัดของฝรั่งทูลว่าการทำถนน
ไม่สำคัญอยู่ที่จะเป็นทางใกล้หรือทางตรง ข้อสำคัญอยู่ที่ให้ถนนผ่านไปในที่ดินอุดม วิชา
กรุยถนน พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ ไม่รู้จักใช้กลองต้อง ให้เอากลองตีแล้วกรุยไปตามทาง
เสียงกลอง วิชาทำถนนใช้แรงเกณฑ์แต่เฉพาะทางปากกับหาบดิน ส่วนการทำถนนใช้แรงนักโทษ
เมื่อปลายถนนห่างเมืองออกไปก็ให้ไปตงเรือนจำสำหรับขังนักโทษพวกนั้นที่ปลายถนน แล้วตอน
เรือนจำตามถนนไปจนสุดทางทะเล นอกจากทำถนน สามารถคิดแผนผังสร้างเมืองที่ตำบลกันตัง
ขึ้นใหม่ได้ทั้งเมือง ว่าโดยย่อเพราะพระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ ได้แสดงความสามารถเป็นอย่างดี
แปลกให้ปรากฏที่เมืองตรังแล้ว เมื่อตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตว่างลง สมเด็จ
พระพุทธเจ้าหลวงจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี ขึ้น
เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔

๒๐. เมื่อพระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ ไปเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตนั้น การ
เหมืองแร่พนักงานกรมราชโลหกิจไปทำการตามพระราชบัญญัติซึ่งตั้งขึ้นใหม่ ใช้ระเบียบ
การอนุญาตให้ทำเหมืองแร่ตามแบบฝรั่ง และเริ่มมีบริษัทฝรั่งเข้ามาทำเหมืองแร่ที่เมืองภูเก็ต
สักต้องสามบริษัทแล้ว แต่ได้โปรดฯ ให้โอนกรมราชโลหกิจมาขึ้นกระทรวงมหาดไทย ความ
รับผิดชอบในการปกครองทำนุบำรุงหัวเมืองบึงได้ทั้งการทำเหมืองแร่จึงมารวมอยู่ในกระทรวง

มหาตไทย ก็ใน พ.ศ. ๒๔๔๔ นั้น ประจวบเวลาพวกอังกฤษที่เมืองสิงคโปร์คิดอยากจะรุก
แดนไทยทางแหลมมลายู แต่รัฐบาลอังกฤษที่เมืองลอนดอนไม่ให้อนุมัติ พวกเมืองสิงคโปร์
จึงคิดอุบายหาเหตุเพื่อจะให้รัฐบาลลอนดอนต้องยอมตามใจ อุบายของพวกสิงคโปร์ในครั้งนั้น
อย่างหนึ่งแต่งสายให้ไปยุยงพวกมลายูเจ้าเมืองในมณฑลปัตตานีให้เอาใจออกหากจากไทย
พระยาตานี (อับดุล กาดะ) หลงเชื่อจะทำอาการขัดแย้งชน ส้มเต๋จพระพุทธรูปเจ้าหลวงดำรัสสั่ง
ให้จับและถอดพระยาตานี แล้วเอาตัวชนไปคุมไว้ที่เมืองพิษณุโลก การหยกหยิกในมณฑล
ปัตตานีก็สงบไป พวกอังกฤษไม่สมัครใจทางนั้นจึงใช้อุบายอีกอย่างหนึ่ง ยุยงต่อพมพทเมือง
สิงคโปร์และเมืองบึงท่งพวกทำเหมืองแร่ ให้โฆษณาว่าโทษไทยเนื่อง ๆ ว่าพวกคนในบังคับ
อังกฤษที่ไปทำเหมืองแร่ ณ เมืองภูเก็ต ไม่ได้รับความทำนุบำรุงตอบแทนเงินภาษีอากรที่ต้อง
เสียแก่ไทย เพราะรัฐบาลเอาเงินรายได้อำเภอเมืองเข้าไปใช้สอยในราชธานีเสียหมด ส้มเต๋จ
พระพุทธรูปเจ้าหลวงดำรัสสั่งปรารภแก่หม่อมฉันว่าจะต้องจัดการแก้ไขอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะที่เข
วามเป็นความจริงของเขายูบ้าง หม่อมฉันเห็นว่าทางที่จะแก้ไขก็อยู่ในต้องจัดบำรุงเมืองภูเก็ต
เช่นทำถนนหนทางและจัดการนคราตามอย่างเมืองบึงท่งที่จะทำได้ แต่จะทำอย่างไรก็
ต้องมีเงินสำหรับใช้ในการนั้น หม่อมฉันจึงไปปรึกษาเสนาบดีกระทรวงพระคลัง ๆ ก็เห็นชอบ
ด้วยตามความคิด แต่ว่าไม่สามารที่จะแบ่งเงินในงบประมาณไปให้ได้ ให้หม่อมฉันคิดหาเงิน
รายได้ในทางใดทางหนึ่ง กระทรวงพระคลังจะยอมให้เอาเงินนั้นใช้ในการบำรุงเมืองภูเก็ต
หม่อมฉันจึงเรียกพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ฯ เข้ามาปรึกษา พระยารัษฎานุประดิษฐ์ ฯ ว่าเห็น
ทางที่จะหาเงินนอกงบประมาณอยู่ ถ้าหม่อมฉันไวใจพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ฯ ว่าจะไม่
ฉ้อฉล จะคิดหาเงินบำรุงเมืองภูเก็ตในทางนั้น แต่ขอให้หม่อมฉันทำความตกลงกับกระทรวง
พระคลังเสียก่อน ว่าถ้าพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ฯ หาเงินมาได้เท่าใด จะให้รักษาคำเงินไว้ที่
ในคลังเมืองภูเก็ต และบอกบัญชีค่าใช้จ่ายให้กระทรวงพระคลังทราบ ขอแต่ว่าเงินนั้นพระยา
รัษฎานุประดิษฐ์ ฯ จะใช้บำรุงเมืองภูเก็ตประการใด ให้ใช้ได้ตามเห็นสมควร อย่าให้ต้อง
ทำพบบอกขออนุญาตเข้ามายังกรุงเทพฯ ก่อนตามระเบียบของกระทรวงพระคลัง หม่อมฉัน
ไปว่ากล่าวกระทรวงพระคลังก็ยินยอม เมื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว จึงมอบ
อำนาจให้พระยารัษฎานุประดิษฐ์ ฯ ไปต่องจัดการตามความคิด พระยารัษฎานุประดิษฐ์ ฯ ก็
ไปใช้วิธีอย่างแปลกประหลาดอีก ด้วยในพระราชบัญญัติทำเหมืองแร่มาตราหนึ่งซึ่งบังคับ
ว่าถ้าทำเหมืองแร่ทำให้เกิดเสียหายแก่ที่ดินอันเป็นสาธารณประโยชน์ ต้องชดใช้ให้พอแก่

ความเสียหาย พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ เอาความขอนำใช้หาเงินบำรุงเมือง เพราะการทำ
เหมืองแร่มักต้องกินถึงทอนอาจอ้างว่าเป็นสาธารณประโยชน์ เช่นถนนและหนทางหรือตำรา
และทางนาอันราษฎรอาศัยใช้นาเป็นต้น แต่ก่อนมารัฐบาลมีใจได้ในเรื่องนั้น พระยา
รัษฎานุประดิษฐ์ฯ เริ่มเอาเป็นพระตรวจตราและบังคับโดยกวดขันในเรื่องนี้ ถ้ามีการเกิดขึ้น
เมื่อใด บังคับให้พวกขออนุญาตเบิกเหมืองแร่ทำการแก้ไขหรือป้องกันการเสียหาย เช่นให้ทำ
ถนนหรือขุดทางนาแทนของเดิมเสียก่อน จึงอนุญาตให้ทำเหมืองแร่ในที่นั้น ฝ่ายผู้ทำเหมืองแร่
อยากแต่จะได้ขุดแร่โดยเร็ว ก็มักขอเสียเป็นค่าเงินให้พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ ไปทำการ
นั้นเอง พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ คงจำนวนเงินส่งหน้อยก็ไม่รังเกียจ พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ
เรียกเงินรายได้นี้ว่า “คอมเมนเซชัน” (เพี้ยนมาจากคำ “Compensation” ภาษา
อังกฤษ) ก็เลยเรียกกันเช่นนั้นมา เมื่อได้เงินมาทำการแก้ไขหรือป้องกันความเสียหาย
เสร็จแล้ว เหลือเงินเท่าใดพระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ เอาไปใช้ทำถนน เล็กหนทางที่จะเป็น
ประโยชน์แก่พวกทำเหมืองแร่ ให้ไปมาและให้ชนเราได้สะดวกชนกว่าแต่ก่อน ชนแจ้งแก่พวก
ทำเหมืองแร่ว่า เงินที่เรียกมานั้น เอามาใช้แต่บำรุงประโยชน์ของเขาเองเท่านั้น ในไม่ช้าพวก
ทำเหมืองแร่พากันเกิดเลื่อมใส ยอมให้เงิน “คอมเมนเซชัน” มากขึ้นโดยไม่รังเกียจ
จนถึงเจ้ากรมเหมืองแร่เคยมาฟ้องต่อหม่อมฉันว่าพระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ เรียกเงินทดแทน
จากพวกทำเหมืองแร่มากเกินไปจนเกินไป หม่อมฉันถามว่าพวกทำเหมืองแร่เขาร้องทุกข์หรืออย่างไร
ตอบว่าเปล่า หม่อมฉันตอบว่าเมื่อเขาเต็มใจให้กันจะไปห้ามปรามทำไม การที่พระยารัษฎา
นุประดิษฐ์ฯ ทำเช่นนี้มาแม้มองดูถึงกฤษฎีกาเมืองเก่าได้ก็ถือว่าดีอยู่แล้ว คงเป็นเพราะเห็น
เป็นประโยชน์ในท้องที่ การบำรุงเมืองให้เกิดความเจริญทางทำถนนหนทางและการจัดการ
พอประจวบเวลาพวกฝรั่งชาวออสเตรเลียเข้ามาทำเหมืองแร่ในหัวเมืองไทยทางแหลมมลายู (มา
ด้วยเหตุใดจะกล่าวอธิบายต่อไปข้างหน้า) พวกนั้นมามาก ประสงค์แต่ให้ได้ขุดแร่ทำการ
โดยเร็ว ด้วยเวลานั้นกำลังคับแค้นอยู่แล้ว ก็เป็นช่องที่พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ จะเรียกเงิน
คอมเมนเซชันได้ง่ายและได้มากขึ้น ฝ่ายผู้ให้ยอมให้ด้วยยินดี เพราะเห็นประโยชน์ที่ได้จากเงิน
ที่เสียไปนั้น ในค่อนนรวิสัยทำให้หม่อมฉันเสียใจในกระทรวงโยธาธิการลงไปช่วยด้วย พระยา
รัษฎานุประดิษฐ์ฯ จึงสามารถทำการบำรุงเมืองได้กว้างขวางออกไป ให้ทำถนนจากตัวเมือง
ไปเกิดออกไปถึงตำบลต่าง ๆ ทั่วเหมืองแร่ทั่วทั้งเกาะ และให้กรุยถนนที่จะทำให้ออกหัวเมือง
ไกลเคียง สายหนึ่งจะทำไปถึงเมืองตะกั่วป่า อีกสายหนึ่งจะทำผ่านเมืองตะกั่วทุ่ง เมืองพังงา

เมืองกระบี่ต่อไปจนถึงเมืองตรัง ว่าโดยย่อ ถนนที่พวกกรมทางไปทำในรัชกาลที่ ๗ นั้น ทำตามทางที่พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ ได้กะไว้แต่ก่อนนั้น นอกจากทำถนนดังกล่าวมา พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ สามารถสร้างเมืองภูเก็ตขึ้นใหม่ได้ทั้งเมืองด้วยอุบายอย่างน่าอัศจรรย์ ด้วยบริเวณบ้านพระยาภูเก็ตซึ่งตกเป็นของหลวง และอาศัยใช้เหยาเรือนของเดิมเป็นที่ว่าการมณฑล และที่พักของข้าราชการยูนัน เป็นที่มั่วแรมมั่วอยู่ไต่ดินมาก เมื่อชุดแรกตามที่ใกล้เคียงหมดแล้ว ก็ยังเหลืออยู่ตรงที่คงบริเวณสถานรัฐบาล มีบริษัทฝรั่งมาถามว่าถ้ายอมให้ค่าคอมเม้นต์นั้น ตามสมควร รัฐบาลจะอนุญาตให้ชุดแรกนั้นได้หรือไม่ พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ มาบอกหม่อมฉันว่าโชคดีมาถึงแล้ว ขออนุญาตขายที่บริเวณรัฐบาลเอาเงินมาสร้างสถานที่สำหรับราชการต่าง ๆ กับทั้งที่อยู่ของข้าราชการขึ้นใหม่ให้สมสมัย หม่อมฉันก็กราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ตามประสงค์ พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ ไปเลือกที่ใหม่บนเนินเขา แล้วคิดทำแผนผังทางถนนและสถานที่ต่าง ๆ เหมือนอย่างสร้างเมืองใหม่ ประมาณเงินที่จะต้องใช้ในการก่อสร้างคงเป็นราคาที่บริเวณรัฐบาล บริษัทกรับซื้อ ได้เมืองใหม่ซึ่งปรากฏอยู่ทุกวันนี้ทั้งเมืองโดยมีต้องจ่ายเงินพระคลัง และยังมีการต่อไป ด้วยถึงความในสัญญาขายว่าขายแต่แรกเดิม เมื่อบริษัทชุดแรกได้หมดแล้วต้องคืนที่นั้นให้รัฐบาลโดยไม่เรียกค่าชดเชยอย่างใด เมื่อหม่อมฉันไปเมืองภูเก็ตคราวตามเสด็จในรัชกาลที่ ๗ ที่นั้นกลับมาเป็นของรัฐบาลแล้ว ยังเป็นทิวว่างเปล่าอยู่ทุกตารางวา รัฐบาลจะขายหรือจะสร้างตึกแถวให้เช่าก็จะได้เงินนอกกรอบหนึ่งจากที่แห่งเดียวกันนี้ แต่ที่ประหลาดอย่างยิ่งนั้นปรากฏว่าบริษัทกรับซื้อไปได้กำไรงามด้วย เพราะแะเนื้อดินมาอยู่ตรงนั้นมาก รัฐบาลยังได้เงินค่าภาคหลวงมากจนจากการทำเหมืองแร่ในที่ดินด้วยออกได้หนึ่ง พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ หาเงิน “คอมเม้นต์นั้น” ได้เกินคาดหมายจนสามารถทำถนนในเมืองอื่น เช่นคือถนนที่เมืองกระบี่ต่อบริเวณบ้านปากจนลงไปถึง “ทับหลี” อันเป็นท่าเรือใหญ่ฝ่ายหนึ่ง ช่วยกันกับเจ้าพระยาขมราชและสมเด็จชายเมื่อยังเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช ทำถนนจากเมืองตรังถึงเมืองนครศรีธรรมราชฝ่ายหนึ่ง จากเมืองตรังข้ามภูเขามาถึงเมืองพัทลุงฝ่ายหนึ่ง ที่เมืองตะกั่วป่าขยายเมืองลงมาตั้งใหม่ทันตาชั่งให้เรือไปมาได้สะดวก นอกจากนั้นสามารถต่อเรือไฟสำหรับใช้ราชการได้ ๒ ลำ คือ เรือถลาง (ลำเก่า) ลำ ๑ เรือเทพสตรี ลำ ๑ และมีตัวเงินเหลืออยู่ในคลังเมืองภูเก็ตเมื่อพระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ ถึงอนิจกรรมมากกว่าต้องแผ่นดิน การที่พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ บำรุงหัวเมืองฝ่ายตะวันตกครั้งนั้น ได้พระราชทานบำเหน็จความชอบ

ด้วยเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรพรรดิราชภรณ์มงกุฎสยาม เป็นด้ายสายฟ้าลายทึดทึดมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระราชทานแก่คุณความชอบ เมื่อก่อนเสด็จสวรรคตเพียง ๓ เดือน

๒๑. เหตุที่ฝรั่งชาวออสเตรเลียเคยเข้ามาทำเหมืองแร่ในหัวเมืองไทยนั้น เดิมมีฝรั่งในบังคับของอังกฤษคนหนึ่งชื่อ กัปตันไมล์ (Captain Miles) จะเป็นชาติอังกฤษ หรือสกอต หรือไอริช ไม่ทราบแน่) เป็นนายเรือหรือกะลาสีเรือใบ ออกมาทางตะวันออกกันแต่ยังหนุ่ม เคยเขาไปกรุงเทพ ฯ ครบหนึ่งเดือนตอนปลายรัชกาลที่ ๔ แล้วเที่ยวซัดเซพเนจรไปตามประเทศต่างๆ ไปดังตัวได้ด้วยการทำเหมืองแร่ ณ เมืองคัลเมเนีย ในประเทศออสเตรเลีย และเคยได้เป็น Minister คืออธิบดีกระทรวงการในประเทศนั้น ครั้นจนแก่ชราแล้วจะเป็นด้วยเกิดผลเคืองคิดจะมาทำเหมืองแร่ที่บกในแหลมมลายู แต่ท่านองจะถูกอังกฤษเกลี้ยกล่อมในเมืองมลายูของอังกฤษ กัปตันไมล์จึงจะมาทำการในหัวเมืองไทย ท่านนายคอยตอก ณ ระนอง (ที่เป็นพระยารัตนเศรษฐีอยู่เดี๋ยวนี้) ให้ช่วยชักนำให้รู้จักพระยารัตนาธิเบศร์ ฯ เสด็จประจวบเวลาหม่อมฉันออกไปตรวจราชการเมืองภูเก็ตในเวลาที่กัปตันไมล์อยู่ทันทั้น พระยารัตนาธิเบศร์ ฯ บอกหม่อมฉันว่าชาวออสเตรเลียจะมาขออนุญาตขุดแร่ที่บกด้วยความคิดอย่างแปลกประหลาดด้วยจะใช้เรือขุดที่บกได้น้ำในอำภูเกตุ ขอพาคิดมาหาหม่อมฉัน เมื่อหม่อมฉันพบกับกัปตันไมล์ได้เดียงได้ความว่าวิธีขุดแร่ด้วยใช้เรือขุดนั้น เขาใช้กันในคัลเมเนียหลายแห่งเป็นการใช้ได้แน่ หม่อมฉันเห็นว่าในที่ท้องทะเลอำภูเกตุมีแร่ที่บกมาก ขอนใคร ๆ ก็รุกรนมาแต่ก่อน แต่หากไม่มีใครสามารถจะขุดได้ ทั้งไว้ก็ไม่ใช่ประโยชน์อันใด ถ้าอนุญาตให้กัปตันไมล์ขุดแร่สำเร็จได้ก็จะเป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง ถ้ากัปตันไมล์ทำการไม่สำเร็จ ความเสียหายก็อยู่แต่กับตัวเขา รัฐบาลไม่ต้องเสียหายอะไรด้วย เพราะฉะนั้นควรให้กัปตันไมล์ขุดแร่ที่บกในอำภูเกตุ เมื่อกัปตันไมล์ได้อนุญาตแล้วก็กลับไปหาทนายออสเตรเลีย และไปว่าให้ต่อเรือขุดลงมาคุมที่ตำบลไพรในแขวงเมืองบั้ง กุมเครื่องขุดแล้วเสร็จประจวบเวลาหม่อมฉันออกมาบรรดเสด็จมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงกลับจากยุโรปครั้งหลัง กัปตันไมล์ได้เชิญหม่อมฉันไปทำพิธีเปิดเดินเครื่องขุด แล้วตั้งเครื่องนั้นไปยังเมืองภูเก็ต เป็นเรือเครื่องขุดลำแรกทั้งทางแหลมมลายู เดิมใช้ขุดแต่ในที่ท้องทะเล ที่หลังเกิดความคิดเอาเรือขึ้นไปขุดบนบกด้วยขุดสระพอให้เรือลอยขุดที่บกไปข้างหน้า เอาดินที่ขุดมากมข้างหลัง คัดค่าใช้จ่ายในการขุดแร่ที่บกได้เป็นอันมาก การทำเหมืองแร่ที่บกแต่นั้นจึงผันแปรไปใช้ขุดด้วยเรือ

เป็นพันธมิตรไปในแหลมมลายู คอบางแห่งที่เหมาะสมแก่การจู่โจมด้วยแรงน้ำ ดังท่านได้ทอดพระเนตรเห็นแถวทเมืองนครศรีธรรมราชทั้ง ๒ อย่าง ตั้งแต่เกิดการจู่โจมด้วยเครื่องจักรแพร่หลาย การทำเหมืองใหญ่ด้วยแรงกลก็ทำกันน้อยลงเป็นลำดับมา ยังคงทำด้วยแรงคนชดแต่เหมืองขนาดเล็กกับเหมืองแร่ ถ้าคิดถึงประโยชน์โดยทั่วไปในการเปลี่ยนวิธีขุดแร่เป็นใช้เครื่องจักร แม้เป็นประโยชน์ทว่าจะหาแร่ได้มากกว่า โดยใช้สัณฐานน้อยกว่าขุดด้วยแรงกลอย่างแต่ก่อนก็จริง แต่เมื่อไม่ต้องใช้กลมากเหมือนแต่ก่อน ผู้คนพลเมืองก็น้อยลง ประโยชน์ที่บานเมืองได้จากจำนวนคนมากก็หมดไป บ้านเมืองก็ไม่ครึกครื้นเหมือนแต่ก่อน รัฐบาลได้แต่ค่าภาคหลวงมากขึ้น แต่เงินภาษีอากรอย่างอื่นเช่นภาษีเงินและสุรา เป็นต้น ลดลงมากจนว่าเป็นคุณแท้หาได้ไม่

๒๒. มีกรณีอีกเรื่องหนึ่งเมื่อครั้งพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ๑ เป็นสมุหเทศาภิบาล ซึ่งควรจะเขียนลงไปให้ปรากฏ คือเมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๖ เห็นจะเป็นใน พ.ศ. ๒๔๕๕ พระยารัษฎานุประดิษฐ์ ๑ เข้ามากรุงเทพฯ ๑ บอกหม่อมฉันว่ามีการเกิดชนบทเมืองภูเก็ตอย่างหนึ่ง ซึ่งเห็นว่ารัฐบาลควรจะต้องตั้งนโยบายว่าจะทำอย่างไร เพราะอาจจะเป็นการสำคัญในภายหน้า แต่พันธุสัญญาและหน้าที่ของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ๑ จะตัดสินได้ ขอเชิญหม่อมฉันลงไปพิจารณาเอง เผอิญในใกล้ ๆ เวลานั้นเรือกัปตันยนต์ดำแรกของห้างอีสต์เอเชียติกชอติแดนเคย เข้ามายังกรุงเทพฯ ๑ เจ้าของเขาเชิญหม่อมฉันให้ลงไปเที่ยวในเรือนั้น จึงขอให้เขาแวะไปส่งที่เมืองนครศรีธรรมราช แล้วเดินทางบกไปลงเรือที่เมืองตรังข้ามไปเมืองภูเก็ต เรื่องที่พระยารัษฎานุประดิษฐ์ ๑ ขอให้หม่อมฉันลงไปพิจารณานั้น คับมพวกजनเมืองบึงไปตั้งโรงเรียนสอนภาษาจีนชนบทเมืองภูเก็ต (เป็นเริ่มแรกที่จะมีโรงเรียนจีนชนในประเทศสยาม) พวกจีนในเมืองภูเก็ต แม้จนที่เป็นเศรษฐีและกรรมการพากันนิยมรับอุปการะโรงเรียนนั้น เพราะเชื่อว่าจะเป็นประโยชน์แก่ลูกหลาน พระยารัษฎานุประดิษฐ์ ๑ เห็นว่าการที่พวกจีนสมัยใหม่เที่ยวตั้งโรงเรียนสอนภาษาจีนแพร่หลาย เป็นอุปายของคณะภิกษุมณฑลที่เมืองจีนจะปลดความคิดของจีนที่ไปอยู่ในประเทศอื่น ๆ ให้เต็มใจในคติเทกเหมงเป็นกำลังของประเทศจีน แต่พวกจีนโดยมากไม่รู้เท่า เห็นแต่ว่าเป็นประโยชน์แก่ลูกหลานด้วยได้เล่าเรียนภาษาจีนเต็มใจ ถ้าปล่อยให้พวกจีนตั้งโรงเรียนตามชอบใจ เกรงจะเกิดเทกเหมงคือความนิยมเป็นแบบติคและรังเกียจไทยชนในเมืองภูเก็ต ถ้าใช้อำนาจปราบปราม พวกจีนในเมืองภูเก็ตก็จะพากันโกรธแค้นเกลียดชังรัฐบาล พระยารัษฎานุประดิษฐ์ ๑ เห็นเป็นปัญหาสำคัญ ยังคิดไม่เห็นว่าจะ

ควรทำอย่างไรดี จึงชวนหม่อมฉันให้ออกไป เพื่อจะได้ไปเห็นโรงเรียนจีนและฝรั่งพวกจีน
ที่เบนหัวหนา แล้วจะได้สั่งให้พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ ทำอย่างไรต่อไป เมื่อหม่อมฉัน
พิจารณาตลอดเรื่องแล้วบอกพระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ ว่า ที่จะห้ามไม่ให้ตั้งโรงเรียนนั้นไม่ควร
เพราะคนทั้งโลกถือกันว่าโรงเรียนเป็นของควรบำรุง เพียงชนชอว้ารัฐบาลสยามห้ามมิให้ตั้ง
ตั้งโรงเรียนสอนภาษาของตนเองก็เพิกเฉย และข้าราชการด้วยโรงเรียนเช่นนี้รัฐบาลอังกฤษ
ก็ยอมให้หม่อมฉันลงคไปและเมืองบึงโดยไม่รังเกียจ ถ้าเราห้ามก็จะเกิดทั้งความชุนหมองใน
บ้านเมือง และถูกติเตียนตลอดไปในนานาประเทศ เพราะฉะนั้นจะต้องคิดป้องกันเหตุร้ายด้วย
อุบายอย่างอื่น อุบายที่คนหม่อมฉันเห็นว้ารัฐบาลควรเขารับอุปการะเสียทีเดียว เอาการ
อุปการะนั้นเป็นอำนาจที่จะควบคุมให้เกิดร้ายจากโรงเรียนจีน หม่อมฉันเห็นว่าควรกำหนด
การอุปการะดังกล่าวต่อไปนี้ คือ

ข้อ ๑. รับโรงเรียนจีนเขาตะเบงก้นเหมือนกับโรงเรียนอื่น รัฐบาลจัดตั้งเองหรือ
อนุญาตให้ผู้อื่นตั้ง

ข้อ ๒. การปกครองโรงเรียนจีนนั้น ให้พวกกรรมการและพวกพ่อค้าจีนที่ออกเงินค่า
ใช้จ่ายให้โรงเรียนเลือกกันเป็นกรรมการจัดการโรงเรียน และรับธุระในการที่จะเกี่ยวข้องกับ
รัฐบาล ครูบาอาจารย์ต้องอยู่ในบังคับบัญชาของกรรมการนั้น

ข้อ ๓. เพราะโรงเรียนมาตั้งในเมืองไทย ห้ามมิให้สอนหรือใช้หนังสือเรียน ซึ่ง
จะทำให้เกิดเสื่อมเสียแก่เมืองไทย

ข้อ ๔. เพราะเด็กจีนที่เป็นนักเรียน โดยปรกติย่อมอยู่ระคนปนกับคนไทย และความรู
ภาษาจีนก็ย่อมเป็นประโยชน์แก่ไทย โรงเรียนต้องรับทั้งเด็กจีนและเด็กไทย ซึ่งสมัครจะเรียน
ให้เหมือนกัน และในโรงเรียนต้องสอนทั้งภาษาจีนและภาษาไทยแก่นักเรียนทั้งหมด ไม่เลือก
หน้าว่าเป็นจีนหรือไทย

พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ เห็นชอบด้วย ว่าเป็นอุบายอย่างดีที่สุดที่จะทำได้ และแนะ
ความตกลงกันของพวกของยทรัฐบาลรับไว้เมื่อปราบพวกกุดแห่งหนึ่ง ไม่ได้ใช้การอย่างใด
นอกจากใช้เก็บของ ถ้าให้ตกลงกันนั้นใช้เป็นโรงเรียน ก็จะมีปรากฏว่ารัฐบาลบำรุงจริง จะ
ได้รับความนิยมนับจายใจให้ควบคุมยิ่งง่ายขน และขอให้หม่อมฉันช่วยพูดขแรงแก่พวกหัวหนา
จีนซึ่งจะเรียกมาเฝ้าให้เข้าใจด้วย หม่อมฉันก็ให้อนุมตทงต้องอย่าง พวกหัวหนาจีนพวกนั้น

ของข้าราชการแสดงความเห็นชอบด้วย และรับจะทำตาม ขอนเมอภายหลังมาช้านาน หม่อมฉัน
ตามเสด็จสมเด็จพระปกเกล้าฯ ไปเมืองภูเก็ต พวกกรรมการชนเดิมยังมตวเหลดอยู่บ้าง เขา
นัดประชุมกรรมการ देखเชิญหม่อมฉันไปโรงเรียนจีน หม่อมฉันถามถึงการโรงเรียน เขา
บอกว่าการดำเนิน โดยเรียบรอยตามระเบียบที่หม่อมฉันได้ตั้งไว้ มีความขัดข้องอยู่อย่างเดียว
แค่แบ่งเวลาเรียน กระทรวงธรรมการกำหนดให้เรียนภาษาไทยวันละ ๕ ชั่วโมง ให้เรียน
ภาษาจีนเพียงวันละชั่วโมงหนึ่ง เด็กนักเรียนต้องไปพยายามเรียนภาษาจีนในเวลาเมื่อปิด
โรงเรียนแล้วอีกวันละชั่วโมงหรือสองชั่วโมงทุกวัน เป็นการลำบากแก่เด็กเรียนอยู่ หม่อมฉัน
เห็นจริงด้วย บอกเขาว่าหนังสือไทยเรียนรู้ง่ายกว่าหนังสือจีน เมื่อหม่อมฉันกลับเข้าไป
กรุงเทพ ฯ จะไปเสนอต่อกระทรวงธรรมการ ขอให้ตัดเวลาเรียนภาษาไทยไปเพิ่มในเวลาเรียน
ภาษาจีน และได้ทำตามที่รับนั้น แต่ไม่ทราบว่ากระทรวงธรรมการจะได้แก้ไขอย่างไรหรือไม่
หม่อมฉันออกไปเมืองภูเก็ตในเรื่องโรงเรียนจีนตามทูลมา เป็นครั้งหลังที่สุดซึ่งหม่อมฉัน
ได้ทำการกับพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ฯ หม่อมฉันกลับมากกรุงเทพ ฯ ได้ไม่นานนัก พระยา
รัษฎานุประดิษฐ์ ฯ ก็ถึงอนิจกรรม ก่อนนั้นมาอีกไม่นาน หม่อมฉันก็ออกจากกระทรวง
มหาดไทย ไม่ได้เอาใจใส่สืบถามถึงกิจการในหัวเมืองฝ่ายตะวันตกมาหลายปี จนเมื่อกลับ
เข้าไปเป็นตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหราธร จึงสืบถาม ได้ความว่ากิจการต่าง ๆ ทาง
หัวเมืองฝ่ายตะวันตกมเมืองภูเก็ตเป็นคน ดังแต่พระยารัษฎานุประดิษฐ์ ฯ ถึงอนิจกรรมแล้ว
ผันแปรไปมาก

๒๓. ความผันแปรที่เกิดขึ้นในการทำเหมืองแร่ นั้น เหตุมาแต่ใช้เรือชุดแร่วัยด้วยเครื่อง
จักรเป็นสำคัญ เพราะวิธีทำเหมืองใหญ่อย่างแต่ก่อนต้องใช้แรงกุดหลายร้อย และทำงาน
แต่ในเวลากลางวันราววันละ ๑๐ ชั่วโมง ชุดด้วยเครื่องจักรใช้แรงกุดเพียงสิบห้าสิบคน
แบ่งเป็น ๓ ผลัด เปิดเครื่องจักรชุดแรกกลางวันกลางคืนราววันละ ๒๐ ชั่วโมง เสียค่าใช้จ่าย
น้อยกว่าแต่ได้เร็วกว่าทำเหมืองใหญ่อย่างเก่า แต่ว่าการชุดแร่วัยด้วยเครื่องจักรต้องลงทุนใน
ครั้งแรกสำหรับสร้างเครื่องจักรตั้งตามบาท พวกเขาเกนขายเหมืองแร่ในท้องถิ่นไม่ทันพอจะ
ทำได้ก็คดอขายหากินกับฝรั่ง เกิดเบื้อวมชนใหม่อีกอย่างหนึ่งคือขอ "อาชญาบัตรตรวจแร่"
ตามพระราชบัญญัติ แล้วจึงแจกขานาญการตรวจถมแร่ให้เที่ยวตรวจดูภูมิดำเนา พบถม
แร่แห่งใดก็ขอ "อาชญาบัตรผูกขาดตรวจแร่" เฉพาะตำบลนั้น เหมื่อนอย่างว่าตัวจะทำเอง
แต่เมื่อพบแร่เห็นพอจะทำเหมืองได้ก็ไปบอกขายสิทธิ์แก่ฝรั่ง ว่าราคาตกลงกันแล้วฝรั่งไปคิด

อ่านคงบริษัทรายกชอเนกต่าง เช่นว่า “บริษัทหนองเป็ด” เป็นต้น เอาเงินมาซื้อที่ดิน ให้เป็น
 ครัวเงินครึ่งหนึ่ง ให้ใบหุ้นส่วนของบริษัทรชนครึ่งหนึ่ง ผู้ขายเป็นผุ้หนึ่งในบริษัทก้อจอินดิท
 ให้ได้โดยง่าย พวกนายเหมืองในพนเมืองหากินด้วยอบายอย่างนเบณพน เช่น นายติม อักเซ่ง
 (อันเป็นผุ้ทำการค้ากวพระยารัตนเศรษฐี คอยคอก) ก็หากินอย่างนทเมืองตะกวดาเหมืองน
 ถ้างบเหมาะหาเงินได้มาก ๆ เมื่อหม่อมฉันไปเมืองระนองคราวตามเสด็จสมเด็จพระปกเกล้า ฯ
 พบตูกษายพระยาดำรงสุจริต ฯ (คอซิมก้อง) คน ๑ พงชายทมแระดาบดหนึ่งได้เงินถึงแสนบาท
 แดะยังมีคนพวก “กระด้อค้อมหา” อีกพวกหนึ่งซึ่งคงบ้านเรือนอยู่ในท้องถิ่น คบคิดกับพวก
 ทนายความใช้อบายหากินด้วยการกตขวาง คนพวกนเห็นพวกนายเหมืองไปตรวจแร่ ณ ที่ใด
 ก็ไปโก้นสร้างถางป่าทำไร่ปลูกถดด้วยอ้อย หรือทำทบกระท้อมให้เป็นบริเวณอยู่ติดคอกกับ
 ตรวจแร่จนพอให้เกิดสิทธิในการปกครอง เมื่อถึงเวลาบริษัทขอประทานบัตรจะปักเขตไปถึง
 ทน ก็ขดขวางโดยอ้างพระราชบัญญัติการทำเหมืองแร่ เรียกเอาค่าทดแทนความเสียหาย
 เป็นเงินมาก ๆ ถ้าบริษัทอยากขุดแร่โดยเร็วก็ต้องยอมให้เงินแก่พวกกระด้อค้อมตามปรารภนา ถ้า
 ไม่ยอมให้ก็ร้องฟ้องในโรงศาล ถ่วงเวลาขุดแร่ทตรงนั้นให้เข้าไปตามกระบวนความ การ
 ยุ่งยากเหล่านี้เกิดขึ้นเมื่อพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ฯ ถึงอนิจกรรมแล้ว

๒๔. มีการทเกิดขึ้นเมื่อพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ฯ ถึงอนิจกรรมแล้วอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่ง
 ทำให้บ้านเมืองเลื่อมทวาม พอหม่อมฉันออกจากกระทรวงมหาดไทยแล้ว กรมแรกย้ายกลับ
 ไปขึ้นกระทรวงเกษตราธิการ เจ้าพระยาพลเทพ ฯ (เฉลิม โกมารกุล ณ นคร) เสนาบดี
 กระทรวงนออกไปตรวจราชการถึงเมืองภูเก็ต ไปทราบว่ามีเงิน “คอมเมนเด็น” ที่ได้จาก
 พวกทำเหมืองแร่คร่งพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ฯ ฝากไว้ในคลังกว่าสองแสนบาท เจ้าพระยา
 พลเทพ ฯ (ไม่สืบให้ทราบมูลเหตุ หรือทราบแต่ถ้อยว่าไม่ใช่ราชการกระทรวงเกษตรา ฯ) ตั้ง
 ให้ผดักเงินนตั้งพระคลัง เหมือนอย่างว่าเจ้าพระยาพลเทพ ฯ ออกไปพบเงินทดวง ซึ่งพระยา
 รัษฎานุประดิษฐ์ ฯ ยักยอกเอาไว้ใช้สอยตามอำเภอใจ เวดานั้นหม่อมฉันก็ไม่มีโอกาสที่จะ
 ช้แรงททวงอย่างไร เพราะไม่ได้หนึ่งในที่ประชุมเสนาบดีและไม่มีใครไต่ถาม แค้นนก็ไม่มีท
 ทจะบำรุงบ้านเมือง ใช้แต่เท่านั้นหน้าทมหาดไทยอันเป็นพนงานปกครองบ้านเมือง กับหน้าท
 เกษตราธิการอันเป็นพนงานเรื่องเหมืองแร่ ก็แตกกันไปเป็นต่างพวกต่างกระทรวง ไม่ได้
 รวมอยู่ในอำนาจสมุหเทศาภิบาลเหมือนแต่ก่อน เทศาภิบาลคิดอ่านการอันใดก็มักคิดขัด จะ
 ยกเรื่องเบณควอย่างเมื่อคร่งหม่อมเจ้าธฤชดิเรกเป็นสมุหเทศาภิบาล คิดจะต้องพ่นวชิบบำรุงเมือง

ด้วยเรียกเงิน "คอมเมนเซ็นต์" อย่างพระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ ๑ ชวนให้นายติม ฮักเซ้ง (อันเป็นผู้ทำการต่างตัวพระยารัษฎานุประดิษฐ์) ออกเงินตั้งพนบาท สำหรับสร้างโรงพยาบาลในเมือง ตระกอบาในเขตอำเภอรัตนบุรี ฝ่ายผู้ให้ยอมด้วยยินดี เจ้าพระยาพลเทพฯ ๑ กล่าวหาว่า หม่อมเจ้าธัญดิศเรศวรินชน และว่าพระยารัษฎานุประดิษฐ์รับงานราชการ เกิดความกันเอะอะจนเรื่องเข้าไปสู่อธิบดีมนตรี บางทีท่านจะยังทรงจำได้ หากทูลกระหม่อมชายทรงว่า กล่าวเกลียดเกลียดทั้งต้องฉาย ความจึงได้ส่งไป แต่ก็ด้วยความคิดเรื่อง "คอมเมนเซ็นต์" ตามตามพระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ ๑ ไปด้วย

๒๕. ถึงตอนที่ลัดจะทูลเฉพาะเรื่องเมืองตระกอบา ดูเหมือนเป็นเมืองที่ยังมั่งคั่งมาก กว่าเมืองอื่น ๆ เพราะแต่ก่อนเป็นท่าไปมาขายไม้ล้มการทำเหมืองมากเหมือนที่เมืองภูเก็ต และเมืองระนอง การทำเหมืองแร่บุกเบิกเมืองตระกอบาในตอนหลังยังมีแต่บริษัทชุดด้วยเครื่องจักร อยู่หลายบริษัท ถึงกระนั้นก็ไม่ทำให้บ้านเมืองเฟื่องฟูขึ้น เพราะการทำเหมืองแร่ด้วยเครื่องจักร ใช้คนน้อย จำนวนผู้คนพลเมืองดูเหมือนจะไม่เกินหมื่นคน ครั้นกรมทางทำถนนจากเมือง ภูเก็ตไปถึงเมืองตระกอบา ใช้รถยนต์ไปมากับเมืองภูเก็ตได้เพียงเวลา ๕ ชั่วโมง ทำให้การ ปกครองง่ายขึ้น เมื่อคราวคองบประมาณ พ.ศ. ๒๔๗๔ รัฐบาลจึงตัดเมืองตระกอบาออกเป็นแต่ อำเภอของเมืองภูเก็ตอำเภอหนึ่งในบัดนี้

x

x

x

บ้านชินนามอน ปีนัง

วันที่ ๑๖ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๗๗

ทูล สมเด็จพระนครินทร์ฯ ๑

เมตตามหานอกทศยท ๑๒ มกราคม นโมถวายพระหัตถ์ของท่านตามเคย หม่อมฉัน หวังว่าจะเป็นเพราะเหตุอื่น เช่นทรงปรารภว่าหม่อมฉันกำลังเตรียมตัวไปเมืองพม่าเป็นคน มิใช่เพราะไม่ทรงสบาย ชายใหม่กลับมากลางเมดณมาเดาถึงเรื่องเข้าไปกรุงเทพฯ ๑ ก็ว่าได้ ไปเฝ้าท่านเห็นทรงมีองค์ดำราญดีอยู่ หม่อมฉันก็ไม่กลัวตก หม่อมฉันจะออกจากบ้านไปเมือง พม่าวันเสาร์ที่ ๑๗ นี้ จดหมายที่ถวายรายสืบลาหระคอดับนั้นไปจะจด ไปเขียนต่อเมื่อกลับมา ถึงบ้านในเดือนกุมภาพันธ์ แต่บางทีจะถวายไปรษณียบัตรหรือจดหมายไปจากเมืองพม่าบ้าง เพราะส่งทางเมตอากาศจากเมืองร่างกุ้งถึงกรุงเทพฯ ๑ ได้ในวันเดียว

